

ZAVIČAJ

GRAČANIČKI GLASNIK
časopis za kulturnu
historiju

Broj 41, godina XXI
maj, 2016. [str. 71-79]

© Monos 2016

Gračanica: kulturno- historijska skica

Priredio: Edin Šaković, prof.

U članku se navode sažeti podaci o prošlosti i kulturnom naslijeđu općine Gračanica, namijenjeni korištenju u edukativne i turističke svrhe. Dat je najprije kratak pregled povijesti ovoga grada i njegove okoline, nakon čega su obrađeni pojedini spomenici kulture (građevine i graditeljske cjeline). Dalje se iznose osnovni podaci o Zavičajnoj muzejskoj zbirci, te o pojedinim vidovima nematerijalnog kulturnog naslijeđa. Članak završava kratkim osvrtom na časopis "Gračanički glasnik", kao dragocjen izvor podataka za kulturnu tradiciju i naslijeđe Gračanice.

Ključne riječi: Gračanica; povijest; kulturno-historijsko naslijeđe; spomenici kulture; nacionalni spomenici; Zavičajna muzejska zbirka; nematerijalno naslijeđe; Gračanički glasnik.

Gračanica je danas jedan u nizu bosanskohercegovačkih gradova – manjih po veličini i broju stanovnika, osrednjih po razvijenosti; središte je istoimene općine, te urbani, ekonomski i kulturno-prosvjetni centar šireg okolnog područja. No, Gračanica je i mjesto koje se može pohvaliti iznimno bogatom prošlošću i svrstati u red starih bosanskih čaršija sa višestoljetnom tradicijom urbanog življenja. Svjedočanstvo toga jesu i bogatstvo, te raznolikost kulturno-historijskog naslijeđa, kako materijalnog, tako i duhovnog. Stare građevine, različite starine i eksponati, zanimljivi običaji, tradicija, pripovijesti i predanja – sve to govori o nekadašnjim vremenima, ali i kontinuitetu i identitetu ove zajednice, o svemu onome po čemu je prepoznatljiva.

Nažalost, u vremenu ubrzanog razvoja, u posljednjih nekoliko desetljeća, mnogi su spomenici nepovratno propali, starine su zagubljene, običaji zamrli. Ponešto je, ipak, ostalo sačuvano, kao svjedočanstvo minulih razdoblja, važan dio lokalnog identiteta, ali i ekonomski potencijal, odnosno turistički resurs koji se, uz malo razumijevanja i ulaganja u njihovo očuvanje, zaštitu,

ZAVIČAJ

te promociju i prezentaciju – može itekako iskoristiti. Svrha ovoga kratkog teksta jeste da na jednome mjestu, zaokruženo i koncizno pruži najosnovnije informacije o kulturno-historijskom naslijeđu i prošlosti Gračanice, odnosno svemu onome što svrstavamo pod pojam lokalne kulturne historije.

1. Vjekovna tradicija

Povoljni klimatski uvjeti, blaga pobrđa i riječne terase, obilje izvora pitke vode i plodnog zemljišta, te bogatstvo živog svijeta, činili su prostor općine Gračanica izuzetno privlačnim za naseljavanje još od najstarijih vremena. Mjesto na kome se nalazi današnja Gračanica bilo je naseljeno još u prahistoriji, što svjedoče ostaci neolitskog naselja na Korića Hanu (starosti 5.500, - 6.500 godina), kao i brončanodobne i željeznodobne gradine na uzvišenjima Vuknić i Bučica, iznad samoga grada. Ljudi su u ovoj pitomoj kotlini živjeli i kasnije, tokom rane i kasne antike, te ranoga srednjeg vijeka. Brojni su i tragovi naseljenosti na širem gračaničkom području, a posebno se izdvajaju prahistorijski lokaliteti Brdo i Barice u Gornjoj Orahovici, Vranovići, te Monj iznad Doborovaca.

Većina je ovdašnjih naselja, pod današnjim imenima, nastala u srednjem vijeku, Središte života ovih krajeva tada je bio utvrđeni grad Soko, koji se u pisanim povijesnim vrelima prvi put spominje 1449. godine. Gradom je gospodario knez Radivoj, brat bosanskog kralja Stjepana Tomaša i jedan od najistaknutijih predstavnika dinastije Kotromanić tokom XV. stoljeća. U sjeni zidina Sokola razvilo se i rudarsko selo Gračanica. Nastalo je na istoimenoj rijeci, danas poznatoj po imenu Sokoluša. Sama je rijeka, pak, nazvana *Gračanicom*, odnosno *Gradčanicom* (kako glasi starija verzija tog imena) zato jer je nastajala ispod grada Sokola, spajanjem dvaju potocića koji ga opasuju.

Po dolasku Osmanlija (1520.), Gračanica postepeno izrasta u najveće naselje ovoga kraja, koje do 1548. g. i službeno stječe status

kasabe (gradskog naselja), carskim ukazom sultana Sulejmana Veličantsvenog. Početkom XVII. stoljeća, pak, među najvećim je gradovima ovog dijela Bosne (sa 9 mahala, te 8 džamija i drugim urbanim sadržajima), ali i snažan zanatski centar, sa 25 esnafa (strukovnih udruga). Po broju stanovnika dostigao je Donju Tuzlu (današnja Tuzla), a postao je i središte prostranog kadiluka (koji je obuhvatao područja današnjih gradova Srebrenika, Gradačca, Modriče i Orašja). Do tog vremena je okončan i proces primanja islama od strane domaćeg stanovništva, tako da su muslimani već u prvoj polovici XVII. stoljeća apsolutna većina u široj okolini.

Tokom dugotrajnih habsburško-osmanskih ratova, na prijelazu iz XVII. u XVIII. stoljeće, Gračanica je pogranično mjesto, izložena neprijateljskim napadima. U njoj se gradi i drveno-zemljana tvrđava (palanka), koja zajedno sa susjednim utvrdama (Soko, Srebrenik i Gradačac) ulazi u sastav novoosnovane Gradačaćke kapetanije. Bilo je to i vrijeme teških stradanja, oskudice, gladi i kuge, što je ostavilo dubokog traga u narodnoj predaji. No, u drugoj polovici XVIII. stoljeća Gračanica nastavlja svoj razvoj, izrastajući u naprednu kasabu sa 15 mahala, te čaršijom u kojoj su bili brojni dućani i hanovi. Imala je čak 12 džamija, 3 medrese i više mekteba.

Pečat urbanom razvoju Gračanice u osmanskom razdoblju dali su i brojni vakifi, koji su osnivali vjerske, školske i druge javne ustanove, ostavljajući imovinu od čijih prihoda su se one izdržavale. Najistaknutiji od njih je bio Ahmed-paša Budimlija, graditelj Bijele džamije, sahat-kule i hamama, zatim šejh H. Halil ef. Trepanić, utemeljitelj javne biblioteke, a tu su i gradačaćki kapetan Osman-beg Gradašćević i njegovi sinovi Murat-kapetan i Hadži Bećir-beg, vakifi gračaničkih medresa. Gradašćevići su imali snažan utjecaj u Gračanici, a ovaj grad je bio i jedan od centara Pokreta za autonomiju Bosne 1832. godine, predvođenog Husein-kapetanom Gradašće-

vićem, među čijim bliskim saradnicima je bilo i više Gračanlija.

Druga polovica XIX. stoljeća vrijeme je reformi i modernizacije, što se osjetilo i u Gračanici, gdje je po prvi put konstituirana gradska općina (beledija). U tom razdoblju do većeg izražaja dolazi pravoslavna zajednica, sa nekoliko jakih trgovačkih porodica; tada se gradi i prva pravoslavna crkva, a istovremeno u grad se doseljava i nekoliko židovskih sefardskih porodica.

Gračanica je odigrala veliku ulogu u otporu austro-ugarskoj okupaciji, 1878. g. Ipak, slamanjem otpora i konačnom uspostavljanjem austrougarske vlasti, nastupa novo doba, u kome se bilježi napredak na svim poljima. Izgradnjom željeznice, gradskog trga i većeg broja modernijih zgrada, ovo mjesto sve više poprima oblike modernog grada, koji postaje stjecište trgovaca i poslovnih ljudi, sa začecima industrijske proizvodnje. U to vrijeme, Gračanica je i istinska multikulturalna sredina, u kojoj žive pripadnici različitih etničkih skupina, te djeluje veći broj kulturnih i drugih udruženja. Razdoblje monarhističke Jugoslavije, iako opterećeno čestim političkim krizama, koje su imale odraza i u lokalnim sredinama, poput Gračanice, vrijeme je u kome se, nakon početne stagnacije, nastavlja dalji razvoj ovoga grada, osobito 1930-tih godina, kada dolazi do pravog procvata građanske kulture i načina života.

U Drugom svjetskom ratu ovo je područje izbjeglo veća neposredna stradanja, ali je podijeljenost stanovništva na suprostavljene ratne strane prouzročila tešku traumu u kolektivnoj memoriji ovdašnjeg naroda, produbljenu i dosta velikim ljudskim gubicima i žrtvama, u različitim vojskama i formacijama, na različitim stranama.

U prvih dvadesetak godina nove, socijalističke Jugoslavije, Gračanicu zaobilazi opći razvoj industrije i prometnica, te grad i okolina stagniraju ili jako sporo napreduju, u odnosu na neka susjedna mjesta, poput Lukavca, Živinica ili Tuzle. No, poslije osnivanja

industrijskih prerađivačkih pogona, izgradnje asfaltnih cesta ka Doboju i Tuzli, a osobito zamahom tzv. male privrede u privatnom posjedu, od početka 1970-tih godina, u sveukupnom razvoju Gračanice se počinje opažati veliki napredak. Povećanje broja stanovnika i razvoj uslužnih djelatnosti uvjetovali su ubrzani urbani i teritorijalni razvoj grada, a savremena komunalna infrastruktura se razvija i u okolnim mjesnim zajednicama.

Takav razvojni slijed je prekinut raspadom Jugoslavije i agresijom na Bosnu i Hercegovinu, u kojoj je Gračanica pretrpjela mnoge ljudske žrtve, teška razaranja i velike materijalne gubitke. Ipak, zahvaljujući uspješnoj organizaciji odbrane, ali i hrabrosti ovdašnjih ljudi, agresorski nasrtaji su odbijeni, a Gračanica je iz rata izašla čista obraza. Obnovivši porušeno i ratom opustošeno, lokalna je zajednica nastavila svoj hod naprijed, suočavajući se sa svim problemima i tegobama tranzicijskog doba u kojem još uvijek živimo.

2. Spomenici kulture

Najviše pažnje plijene pojedine građevine i graditeljske cjeline, kako u samome gradu, tako i u njegovoj okolini: sahat-kula iz XVII. stoljeća, Ahmed-pašina džamija, Osman-kapetanova medresa i Hadži Džafer džamija, zgrada Općine, katolička i pravoslavna crkva, stara čardaklija i drugi spomenici u gradu, zatim historijsko jezgro Sokola – sa ruševinama srednjovjekovnog grada i Stare džamije, te nekropole stećaka, stara groblja i spomenici tradicionalne arhitekture u drugim selima. Ukupno devet njih je do sada proglašeno nacionalnim spomenicima Bosne i Hercegovine.

* * *

SREDNJOVJEKOVNI GRAD SOKO | Oko 6 km sjeverno od današnje Gračanice, u Sokolu, na strmoj se stijeni zapažaju ostaci zidina srednjovjekovnog utvrđenog grada Sokola – povijesnog ishodišta Gračanice. U historijskim se izvorima Soko prvi put spominje 19. juna 1449. godine, u darovnom ugovoru kne-

za Radivoja Kotromanića i roditelja njegove supruge Katarine Veličke (iz okolice Požege, u susjednoj Slavoniji). Pod vlast je Osmanlija pao oko 1520. godine, nakon čega je pretvoren u vojnu utvrdu. Na prijelazu iz XVII. u XVIII. stoljeće, pa u narednih stotinjak godina, Soko je kao jedna od utvrda Gradačačke kapetanije branio sjeveroistočne granice Bosanskog ejaleta. U narodu je ostalo predanje o jednoj teškoj bitci protiv "Švabe", kada je hrabri dizdar Hasan-aga potukao neprijatelja uz pomoć topa "Krnje". Grad je više puta obnavljan, a konačno je napušten oko 1840. godine i od tada je izložen zubu vremena. Danas je tek ruševina, prepuštena zaboravu, kojoj je (budući da je okružena privatnim posjedima) čak i fizički pristup onemogućen, na sramotu ove lokalne zajednice.

STARA DŽAMIJA U SOKOLU | Neposredno iznad prijevoja kojim se pristupa utvrđenom gradu nalazi se stara zgrada džamije – prve i najstarije u cijelom gračaničkom kraju. Utemeljena je, kao džamija, neposredno po uspostavi osmanske vlasti, služeći najprije tvrđavskoj posadi, a zatim mjesnome i okolnom stanovništvu, koje je u sve većoj mjeri primalo islam. Po narodnoj predaji, ta je džamija u predislamska vremena bila crkva. Arheološka iskopavanja poduzeta prije nekih tridesetak godina opovrgla su te priče, ali je ustanovljeno da je zgrada ipak srednjovjekovnog porijekla, te da se zapravo radilo o velikaškom dvoru, odnosno rezidenciji gospodara Sokola. Kao nacionalni spomenik, džamija je nedavno obnovljena i trenutno još čeka da joj se osmisli odgovarajuća namjena.

SAHAT-KULA | Najstariji autentični spomenik kulture u Gračanici, ujedno i jedini izvorno očuvani spomenik graditeljske baštine osmanskog razdoblja u ovome gradu, uzdiže se u donjem dijelu gračaničke čaršije. Sagrađena je u drugoj polovici XVII. stoljeća, kao vakuf Ahmed-paše Budimlije, zagonetne povijesne ličnosti o kojoj malo znamo, ali uz čije se ime veže izgradnja još nekoliko najznačajnijih urbanih, kulturnih i jav-

nih objekata i sadržaja u Gračanici: džamije, mekteba, možda i hamama (javnog kupatila), većeg broja dućana. Za gračaničku sahat kulu, poznavaoći naše kulturne historije i graditeljske baštine tvrde da je najmasivniji objekt te vrste u Bosni i Hercegovini. Visoka 27 metara, sa debelim kamenim zidovima, ona zaista plijeni svojom monumentalnošću, a pozornost promatrača privlači i uočljivom nakrivljenošću. Takva je bila otkako se pamti, tako se priča, kao što se o njoj ispredaju i različite druge legende. Danas je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine, pokazujući i dalje tačno vrijeme Gračanlijama – već četvrto stoljeće zaredom, kao što je odavno i službeni simbol ovoga grada

AHMED-PAŠINA DŽAMIJA | Utemeljena još u XVII. stoljeću, od strane istog vakifa koji je podigao i sahat-kulu, kao glavna, čaršijska džamija. Izvorno je to bila tradicionalna bosanska džamija sa četveroslivnim krovom, te vitkom i visokom kamenom munarom. Pod teretom stoljeća je dosta oronula, pa se u periodu 1914.–1916. godine pristupilo njezinoj temeljitoj obnovi. Tada je poprimila svoj današnji izgled, a mnogi tvrde da je to jedna od najljepših džamija potkupolnog tipa u našoj zemlji. Nepuna dva desetljeća od izgradnje, doživjela je i svoju prvu obnovu – 1934. godine, kada je nanovo ozidana munara, koja je bila slomljena udarima snažnog orkansko vjetrova, u oluji kakva je u Gračanici ostala neupamćena. Nažalost, munara je ponovo srušena u jesen 1995. godine – agresorskom granatom s Ozrena. Ipak, ubrzo je obnovljena, a njeno je uzdizanje, prve poslijeratne godine, simboliziralo i ponovno rađanje i obnovu Gračanice. U višestoljetnoj povijesti ove džamije, na službi su se smjenjivale na desetine imama, hatiba, mujezina i vaiza, a ostalo je zapisano da je u njoj nekada, još u XVIII. stoljeću, djelovala i javna biblioteka. U dvorištu, odnosno haremu džamije do danas je sačuvan veći broj starih nadgrobnih nišana, neki od njih sa kaligrafski izvedenim epitafima i u

stihu ispjevanim tarihima – spomenici kulture sami za sebe.

OSMAN-KAPETANOVA MEDRESA | Jedan od ambijentalno najljepših i najprivlačnijih objekata u gradu, u samoj čaršiji – a ipak izdvojena, mjesto različitih društvenih i kulturnih aktivnosti, ova je medresa jedno od prepoznatljivih obilježja Gračanice. Osnovana je daleke 1800. godine, kao vakuf Osman-kapetana Gradaševića – poznatog vakifa, inače oca čuvenog Husein-kapetana, Zmaja od Bosne. Današnja zgrada je sagrađena 1889. godine i predstavlja lijep primjer pseudomaurskog stila. Svojevremeno je bila jedna od najcjenjenijih medresa u Bosni i Hercegovini, a u nju su se upisivali učenici iz svih dijelova naše zemlje. Kao medresa, služila je sve do 1945. godine. Danas je to objekt za privredne i društvene namjene, sa poslovnim prostorima, dershanom (salom za predavanja) i bosanskom kahvanom, koja u ljetnim mjesecima postaje jedno od najljepših mjesta za izlazak. Dvorište Osman-kapetanove medrese predstavlja i glavno mjesto održavanja tradicionalne kulturno-zabavne manifestacije “Ljetnje večeri pod lipama Gračanice”, a tu su i prostorije Udruženja “Gračaničko keranje”, kao i BZK “Preporod”.

KONAK (ZGRADA OPĆINE) | Sagrađena 1888. godine, kao sjedište tadašnje kotarske vlasti, ovaj je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine do današnjih dana zadržao svoju namjenu upravne zgrade. Primjer je pseudomaurske arhitekture, arhitektonskog stila koji predstavlja spoj europskih graditeljskih normi kasnoga XIX. stoljeća i naslijeđa islamske civilizacije, inače specifičnog za prostore Bosne i Hercegovine u austrougarsko doba. Proglašena je za nacionalni spomenik.

HADŽI DŽAFER DŽAMIJA | Uz Bijelu, čaršijsku, u Gračanici je do prije stotinjak godina bilo još deset manjih, mahalskih džamija. Do danas ih je preostalo svega pet, ali skoro sve su nanovo građene, izgubivši autentičnost i historijsku vrijednost. Preostala je tek Hadži Džafer džamija u mahali Lipa. Ute-

meljena je negdje početkom XVIII. stoljeća, možda i ranije, od strane vakifa po imenu Hadži Džafer. Današnja zgrada džamije potječe iz 1934. godine. Jednostavna je građevina, sa drvenom konstrukcijom ispunjenom opekama, te drvenom munarom. Kao primjer tradicionalne, narodne arhitekture, proglašena je za nacionalni spomenik. Uz džamiju se nekada nalazila i jedna stara lipa, koju je prema predanju zasadio spomenuti vakif Hadži Džafer. Još koncem XIX. stoljeća, ta se lipa spominje kao izuzetno velika i veoma stara, a bila je osobito štovana od mještana, koji su u sjeni njezine krošnje čak klali kurbane (u čemu istraživači prepoznaju relikv drevnih paganskih tradicija). Lipe odavno nema, ali je uspomena na nju sačuvana u imenu mahale, pa i same džamije, koju danas najčešće nazivaju *Lipanjskom*.

KATOLIČKA CRKVA | Sagrađena je 1921. godine u neoromaničkom stilu, te posvećena Uznesenju blažene djevice Marije. Iako je dosta skromnih dimenzija, više nalik kapeli nego li crkvi, ipak plijeni svojom arhitektonskom skladnošću. Više puta je obnavljana, a kako je katolička zajednica u Gračanici prilično malobrojna, u dobrovoljnim priložima u tu svrhu prikupljanim, učestvovala su Gračanlije različitih konfesija.

PRAVOSLAVNA CRKVA | Sagrađena je 1926. godine, kao lijepa i skladna građevina, krtaste osnove, sa visokom kupolom i dva zvonika. Ističe se svojim unutarnjim uređenjem, a posebno prelijepim zidnim slikarijama i ikonama, koje imaju i značajnu umjetničku vrijednost. Danas je nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine.

GRAČANIČKI “ĆIRO” | U blizini današnje autobuske stanice u Gračanici, sagrađene na temeljima nekadašnje željezničke – nalazi se jedan eksponat na otvorenom: popularni “Ćiro”, stara parna lokomotiva, mađarske proizvodnje (MAVAG, serija 55), kakva je nekada prometovala uskotračnom prugom od Gračanice do Karanovca, odnosno do spoja sa prugom Dobož – Tuzla. Izgradnjom i

puštanjem u promet ovog željezničkog kraka, 1898. godine, Gračanica je dobila izlaz na željezničku mrežu Austro-Ugarske monarhije i cijele Europe, što je označilo svojevrsnu prekretnicu u njezinom privrednom, urbanom i sveukupnom razvoju. Punih sedam desetljeća pruga je služila svojoj svrsi, kada je ukinuta. Ostala je samo ova lokomotiva, jedna od nekolicine preostalih iz iste serije u svijetu, kao spomenik zaboravljenoj gračaničkoj željezničkoj tradiciji.

STARA ČARDAKLIJA U VAROŠI | Kao najrazvijeniji tip tradicionalne bosanske kuće, čardaklije su nekada krasile gračaničke mahale, a u gradu je, kao i u pojedinim selima, bilo na desetine ovakvih objekata. Nažalost, skoro sve su do danas nestale. Preostala je samo stara čardaklija u mahali Varoš, tradicionalno naseljenoj hrišćanskim stanovništvom, poznata još i kao Kuća Mare Popović. Sagrađena je negdje u drugoj polovici XIX. stoljeća. Po svom izgledu ona poprilično odudara od tradicionalne gračaničke čardaklije, čineći jedan specifičan tip, kojeg poznavao tradicionalne arhitekture nazivaju "aginskom kućom na selu". Danas uživa status nacionalnog spomenika.

DŽAMIJA U DELIĆIMA (LUKAVICA) | Sagrađena je 1905. godine – zanimljivo, u istom selu, pa čak i istom zaseoku u kojem je već postojala jedna džamija. Zato je nazvana Novom džamijom, a neki su je zvali i Inat-džamijom. Upamćeno je da su kao razlog njezine gradnje bile dugogodišnje nesuglasice i podjele u džematu, zbog kojih je naposljetku dio nezadovoljnih džematlija odlučio sagrađiti novu džamiju. Do danas je zadržala svoj autentičan izgled – jednostavne, nevelike građevine sa drvenom munarom, te je kao vrijedan spomenik tradicionalnog narodnog graditeljstva proglašena za nacionalni spomenik Bosne i Hercegovine.

Zavičajna muzejska zbirka

U okviru Bosanskog kulturnog centra postoji Zavičajna muzejska zbirka, u kojoj se čuva jedan dio prikupljenog, stručno

obrađenog, izloženog i na taj način spašenog pokretnog kulturno-historijskog naslijeđa gračaničkog kraja: arheoloških artefakta, historijskih eksponata, etnografskih predmeta i još mnogo toga.

Zbirka je formirana još 1976. godine, entuzijazmom i zalaganjem Branka Vajića, prosvjetnog radnika i zaljubljenika u starine. On je objedinio muzejski materijal iz dviju školskih zbirki u Gračanici (uz nešto arheoloških nalaza sa gračaničkog područja, koji je kasnih 1950-tih sačuvan zahvaljujući Asimu Dževdetbegoviću–tadašnjem predsjedniku općine) sa svime onim što je kroz duži niz godina sam sakupio na gračaničkom području. Nažalost, izostala je neophodna podrška šire društvene zajednice, pa je Vajićevom smrću i sama Zbirka pala u zaborav, te su mnogi predmeti vremenom zagubljeni, otuđeni ili na drugi način stradali. Tek u ljeto 2006. godine, puna tri desetljeća od formiranja, dijelovi Zbirke su izloženi javnosti, ali je više postavki od tada bilo samo privremenog karaktera.

U proljeće 2014. godine uređena je nova stalna postavka zavičajne muzejske zbirke, organizirana u devet tematskih cjelina – postavljenih tako da oslikavaju bogatstvo kulturno-historijskog naslijeđa i prošlosti Gračanice i njene okoline, nudeći posjetitelju jednu malu "šetnju" kroz ovdašnju prošlost i tradiciju. Izloženi eksponati su praćeni informativnim panoima, koji olakšavaju razumijevanje izloženih predmeta. Cjeline su organizirane hronološko-tematskim redoslijedom i obuhvataju predmete iz mineraloško-paleontološkog, arheološkog, historijskog, numizmatičkog, te etnografskog dijela zbirke. Svaka cjelina se sastoji od dvije do tri izložbene vitrine, dok su krupniji predmeti izloženi na prigodnim postamentima. Sve to prate informativni panoi, bliže pojašnjavajući tekstom i ilustracijama izložene predmete. Zbirka je otvorena za najavljene posjete.

Bogatstvo nematerijalnog kulturnog naslijeđa

Uz materijalno kulturno-historijsko naslijeđe, nepokretno i pokretno, prostor današnje Gračanice je prepoznatljiv i po veoma bogatom i raznolikom nematerijalnom naslijeđu, koje obuhvata stare narodne običaje, vjerovanja, osobenosti jezika i govora, narodnu književnost (pjesme, predanja, legende, izreke i poslovice), tradicionalne muzičke izraze, različite elemente duhovne kulture, itd. U vremenu modernizacije, tokom druge polovice XX. stoljeća, mnogo je toga nepovratno nestalo ili je temeljito izmijenjeno, gubeći svoju tradicijsku i kulturno-historijsku vrijednost. Određeni vidovi i elementi nematerijalnog naslijeđa ipak su sačuvani sve do današnjih dana. Spomenut ćemo ovom prilikom samo neke od njih.

DOVA NA RATIŠU | Manja planina Ratiš (596 m), koja se proteže između Trebave i Majevice, čineći razvođe Spreče i Velike Tinje, znamenita je po nadaleko poznatom dovištu – lociranom na njezinom vrhu, na prostranoj visoravni koja je i tromeđa triju općina: Gračanice, Srebrenika i Lukavca. Na najvišoj tački te visoravni dubok je, kamenom ozidan bunar, za koga se ne pamti da je ikada presušio. Okolo je i nekoliko starih stabala lipa i hrasta, svetoga drveća naših paganskih predaka, od kojih ovo znamenito kulturno mjesto i vodi porijeklo. Ratiš je, naime, izrazit primjer sinkretizma, tj. stapanja starih, predislamskih kulturnih tradicija sa islamskom vjerom. U narodu je sačuvano predanje da su ovdlašnji stanovnici, po osmanskom zaposjedanju Bosne, ponudili sultanu Mehmedu II Fatihu da prime islam, pod uvjetom da im se dozvoli da zadrže staru tradiciju okupljanja na Ratišu – čemu je, sa careve strane i udovoljeno. Dove su se ovdje učile svakoga ponedjeljka, od Jurjeva (6. maj) do Aliđuna (2. august), dakle od početka ljeta, po narodnom računanju vremena, pa sve do njegove sredine. Po tome je Ratiš i specifičan u odnosu na ostala dovišta sjeveroistočne Bosne, jer drug-

dje su se dove održavale obično utorkom i u ciklusima (prve hefte po Jurjevu na jednom dovištu, druge hefte na drugom itd.). Dove na Ratišu su i danas žive, posjećuju ih obični vjernici iz sela u podnožju planine: Rašljeve, Miričine, Seone, Čaga, Gnojnice i Kruševce, kao i šire okoline; ona posljednja dova, na prvi ponedjeljak po Aliđunu, je i najposjećenija. Uz malo ulaganja, prije svega u cestovnu infrastrukturu, te u promociju i prezentaciju ovog starog kulturnog mjesta – dovište na Ratišu može prerasti u znatno poznatije odredište vjerskog turizma, poput Brateljevića, Karića, Lastavice i Ajvatovice.

GRAČANIČKA KERA | Gradske sredine u Bosni i Hercegovini od davnina su poznate po jednoj posebnoj vrsti ženskoga ručnog rada, pravije kazano – primijenjene umjetnosti: *keri* ili čipki, koja se veze tankim koncem i običnom šivaćom iglom (proces zvan *keranje*). Gračanica je bila jedno od žarišta ove umjetnosti na prostorima naše zemlje, uz Tešanj i Banja Luku i ponajjače, a ono što je od posebnog značaja jeste da je ta višestoljetna tradicija još uvijek živa. U minula vremena kera je najčešće krasila rubove odjevnih predmeta, dijelova nošnje, rublja i drugih tkanina, sve to s motivima raznih vrsta cvijeća, listova, bilja i sl., dok se od početka XX. stoljeća osamostaljuje, nalazeći sve više izraz u ukrasnim miljeima za enterijere. Poznato je da su takvi proizvodi bili nadaleko cijenjeni. U novije vrijeme, tradiciju gračaničkog keranja afirmira istoimeno udruženje (osnovano 2006.), čijom inicijativom su proizvodi ove djelatnosti dobili i zemljopisnu oznaku.

LONČARIJA U MALEŠIĆIMA | Tradicionalna lončarija, odnosno izrada zemljanog posuđa bila je jedan od seoskih zanata kojim su se s koljena na koljeno bavile pojedine porodice, pored zemljoradnje kao osnovnog zanimanja, ostvarujući dodatne prihode i snabdijevajući lokalno tržište različitim vrstama zemljanog posuđa. Središte ovakve proizvodnje u gračaničkom kraju starinom se nalazilo u Stjepan Polju, odakle se prošir-

rilo i na susjedne Malešiće, gdje je preživjelo sve do našega doba – kod lončara iz familije Delića, koja se već u četvrtoj generaciji bavi ovom djelatnošću. Najveća je vrijednost njihovih izrađevina u arhaičnosti i jednostavnosti izrade, te primjeni starinske tehnologije. Posude se izrađuju od zemlje “lončaruše” (koja s kopa na području Stjepan Polja), obogaćene samljevenim kalcitom (kakav se vadi kod Babića); oblikuju se na prostom, rukom pokretanom drvenom kolu, peku u improviziranim pećima, te kale u vodi obogaćenoj brašnom. Ovakva tehnologija, kakva vuče korijene još iz prahistorijskih vremena, preživjela je samo još u rijetkim oazama. Malešićki majstori izrađuju različite vrste posuda: lonce, duveče, pršulje, tendžere, čupove, zatim odžake (vrste zemljanih prijenosnih peći), lončiče za peći i dagare. Izazovi savremenog doba utječu i na ovu djelatnost: ona zamire ili modernizacijom proizvodnje gubi tradicijski duh. Još prije petnaestak godina postojale su ideje i inicijative da se malešićko lončarstvo na odgovarajući način očuva, zaštititi i promovira, ali realizacija, nažalost, nije uslijedila, tako da je ovaj dragocjeni vid nematerijalnog kulturnog naslijeđa pred gašenjem ukoliko se ništa ne poduzme da se to gašenje zaustavi.

GRAČANIČKI VAŠAR | Gračanički vašar (ili “vašer”, kako se to u Gračanici izgovara) jedan je u nizu tradicionalnih godišnjih sajмова na prostoru Bosne i Hercegovine, kakvi su se nekada održavali u mnogim gradovima i mjestima. Bili su to centralni i najmasovniji oblici narodnog okupljanja, koji su pored trgovine i robne razmjene, kao osnovnih sadržaja, imali i daleko širu društvenu funkciju. Na njima se prodavalo i kupovalo, dogovarali su se poslovi, sklapana su nova poznanstva... Mnogi od starih vašara su se odavno ugasili ili su, promjenom sadržaja, duljine trajanja ili datuma održavanja izgubili historijsku vrijednost. Gračanički vašar je, naprotiv, sve to zadržao do današnjih dana, nastavljajući svoju, po svoj prilici višesto-

ljetnu tradiciju. Najstariji historijski spomen godišnjeg sajma u Gračanici, naime, pada u daleku 1604. godinu. Gračanički vašer traje tri dana i počinje na Kasum ili Mitrovdan, 8. novembra po gregorijanskom kalendaru – na datum koji u narodnom računanju vremena označava početak zime. Kao posljednji u ciklusu godišnjih sajмова sjeverne Bosne, gračanički je vašar bio u neku ruku i najvažniji, a Kasum je, osim toga, bio i tradicionalni narodni datum sklapanja ugovora: na Kasum se iznajmljivala stoka “u česim” i volovi na “izor”, izdavalala se zemlja “pod idžaru” i dućani pod kiriju, izmirivali su se zajmovi, veresije i dugovi... Inače, u vrijeme austrougarske uprave, ovaj vašar u Gračanici (koji je počinjao na Kasum), bio je zapravo drugi gračanički godišnji sajam, dok se prvi održavao na Blagovijest, 7. aprila i također je trajao tri dana. S obzirom da je Blagovijest, početak proljeća i poljoprivrednih radova, to je bio i najraniji vašar u ovom dijelu Bosne. Gračanica je, dakle, i otvarala i zatvarala sezonu sajamskog trgovanja na širim prostorima, što nimalo ne čudi, jer je ovaj grad još od XVI. vijeka bio jedno od najznačajnijih zanatskih i trgovačkih središta sjeveroistočne Bosne. Proljetni vašar se već odavno ugasio, ali ovaj jesenji je živ i danas, održavajući se u samome centru grada, u čaršiji, kako je to od starina bio slučaj.

Gračanički glasnik – kulturno ogledalo Gračanice

Najveći doprinos istraživanju, prezentaciji i afirmiranju kulturno-historijskog naslijeđa Gračanice do danas je dao **Časopis za kulturnu historiju «Gračanički glasnik»**, koji već dva puna desetljeća izlazi u nakladi Izdavačke kuće “Monos” – u redovnoj dinamici od dva broja godišnje. Programski i koncepcijski, “Gračanički glasnik” obrađuje lokalnu i kulturnu historiju Gračanice i njene uže i šire okoline, kulturno naslijeđe u najširem smislu riječi, te različite zavičajne teme, afirmirajući naučno, umjetničko i

kulturno stvaralaštvo ove lokalne zajednice. Svaki broj "Gračaničkog glasnika", u obimu od 120 do 200 stranica, poseban je svezak jedne velike knjige o Gračanici, knjige koja broji blizu sedam i po hiljada stranica. Na njegovim stranicama je objavljeno više stotina izvornih naučnih, stručnih i preglednih radova, te književnih i publicističkih tekstova raznih žanrova, kao i reprodukcija slika i grafike, sve to od strane više od tri stotine saradnika, među kojima su i neka od najeminentnijih imena nauke, kulture i umjetnosti – iz Bosne i Hercegovine, ali i susjednih zemalja. "Gračanički glasnik" je već odavno prevazišao okvire lokalne sredine. Redovno stiže na police svih važnijih biblioteka, fakulteta, naučnih i kulturnih institucija u Bosni i Hercegovini, dostupan je i putem interneta, te indeksiran u međunarodnoj bibliografskoj bazi C.E.E.O.L.

Pored svoje osnovne djelatnosti, od početka se pojavljuje i kao pokretač i organizator različitih kulturnih i stručnih aktivnosti u svom širem okruženju. Iz kruga okupljenog oko ovog časopisa poteklo je više stručnih analiza i elaborata, te organizirano nekoliko tribina i okruglih stolova, kao i dva naučna skupa. Časopis je i nosilac stalne inicijative za proučavanje, valorizaciju i zaštitu kulturnog naslijeđa Gračanice i okoline, zahvaljući čemu je Gračanica danas općina sa srazmjerno najvećim brojem proglašanih nacionalnih spomenika na Tuzlanskom kantonu, pa i šire. Potaknuta je i afirmacija nematerijalnog kulturnog naslijeđa, uključujući i inicijativu za formiranje Udruženja "Gračaničko keranje", koje njeguje posebnu vrstu ženskog ručnog rada

"Gračanički glasnik" je danas jasno profilirana stručna i kulturna publikacija, otvorena za sve vidove saradnje i nove saradnike, posebno mlađe stvaraocice i istraživače. To je, bez ikakve sumnje, i jedinstven kulturni proizvod u Bosni i Hercegovini, po kojem je Gračanica prepoznatljiva. Časopis je i kulturno-povijesno ogledalo Gračanice i njene uže i šire okoline, svjedočanstvo trajne vrijednosti i pouzdan historiografski almanah, kulturnološki informator i literarno-poetska antologija prepoznatljivog sentimenta, obojena zavičajnim emocijama, ali i univerzalnim porukama – pod znakom Bosne. Otvoren je svima koji žele saznati nešto više o prošlosti ovih krajeva. I ovaj tekst nastao je listanjem te velike knjige, koja je njegovom autoru poslužila kao glavni izvor.

SUMMARY

Gracanica-cultural and historical sketch

The article provides a concise information about the past and the cultural heritage of the municipality of Gračanica, intended for educational and tourism purposes. The paper gives a brief overview of the history of this town and its surroundings, followed by the data on historical monuments (buildings and architectural complexes). Furthermore, the basic information about the local museum collection and some specific aspects of intangible cultural heritage are also presented. The article ends with a brief reference to the "Gračanički glasnik" magazine, as a valuable source of information for the cultural tradition and heritage of Gračanica.

Keywords: Gracanica; history; cultural and historical heritage; cultural monuments; national monuments; Local heritage museum collection; intangible heritage; Gračanički glasnik magazine.

